XX ASR BOSHLARIDA TURKIY BIRLIK G‘OYASI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI
(Ismoil G‘aspirali va Turkiston jadidlarining qarashlari)

Tojieva Feruza Zayniddinovna
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrasi magistranti
Ilmiy rahbar: Daminov Nabijon Abdualimovich.

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy birlik g‘oyasining Ismoil G‘aspirali islohot dasturidan Turkiston jadidlari tomonidan qayta talqin etilishigacha bo‘lgan rivoji kuzatiladi. Davriy nashrlar, darsliklar va 1917-yilgi Qo‘qon qurultoyi qarori qiyoslanadi. *Tarjimon* va yangi usul maktablari turli hududlardagi kitobxonlar va muallimlarni o‘zaro bog‘ladi. Behbudiy mushtarak adabiy til va ko‘p tilli ta’limni yoqladi. Qo‘qon qurultoyi musulmon islohotchilari va boshqa vakillarni demokratik Rossiya federatsiyasi doirasida hududiy muxtoriyatga erishishga intilgan va ozchiliklar huquqlarini himoya qilish majburiyatini olgan koalitsiyaga birlashtirdi.

Kalit so‘zlar. Turkiy birlik, Ismoil G‘aspirali, jadidchilik, *Tarjimon*, yangi usul maktablari, Turkiston Muxtoriyati.

KIRISH

1906-yilda samarqandlik islohotchi Mahmudxo‘ja Behbudiy Rossiyadagi musulmon gazetalari muharrirlarini *Tarjimon* tilini namuna sifatida ko‘rib chiqishga chaqirdi. Uning noshiri qrim-tatar islohotchisi Ismoil G‘aspirali (1851–1914) edi. Yetti yil o‘tib, *Oyina*ning birinchi sonida Behbudiy Turkiston aholisiga turkiy, fors, arab va rus tillari zarurligini asoslab berdi. Bu ikki taklif turli vazifalarni hal etishga qaratilgan edi. Mushtarak adabiy til yangiliklar va kitoblarning hududlararo tarqalishini ta’minlashi mumkin edi. Turkistondagi maktab ta’limi esa o‘quvchilarni bir necha til allaqachon alohida vazifalarni bajarib kelayotgan jamiyatda faoliyat yuritishga tayyorlashi lozim edi [1, 94–98-b.] [18].

Ushbu farq turkiy birlik g‘oyasining Rossiya inqilobigacha qanday rivojlanganini tushuntirishga yordam beradi. Til asosida shakllangan kitobxonlar jamoasi Turkiston chegaralaridan ancha keng hududni qamrab olishi mumkin edi. Musulmon qurultoylari imperiya bo‘ylab diniy va huquqiy masalalarda umumiy manfaatlarga ega kishilarni birlashtirdi. 1917-yilda Qo‘qonda koalitsiya Turkiston Muxtoriyatini e’lon qilganida, taklif etilayotgan hukumatning faoliyat doirasini hudud asosida belgiladi va ozchiliklar huquqlarini himoya qilish majburiyatini oldi. Birlashishning ushbu uch shakli bir-biri bilan tutashgan bo‘lib, sharoit o‘zgargan sari ishtirokchilar ularning bir nechtasiga tayandilar [2, 6–8-boblar] [3, 3–4-boblar].

Maqolada G‘aspirali dasturining Turkistonga yetib kelish vositalari va mahalliy islohotchilarning uni moslashtirish jarayonida qabul qilgan qarorlari o‘rganiladi. Muhokama 1880-yillardagi Qrim tashabbuslaridan boshlanib, 1918-yil fevralida muxtoriyatning bostirilishi bilan yakunlanadi. Tadqiqotning geografik markazi Rossiya boshqaruvidagi Turkiston, ayniqsa Samarqand va Toshkentdir. O‘z amiri tomonidan boshqarilgan Rossiya protektorati bo‘lgan Buxoro Fitratning asarlari va Istanbuldagi tahsili orqali qiyosga kiritiladi [2, 2–3-boblar] [3] [4].

ADABIYOTLAR SHARHI

Zaynabidin Abdirashidovning G‘aspiralining Turkiston bilan aloqalariga bag‘ishlangan, Gumboldt universitetidagi doktorlik tadqiqoti asosida nashr etilgan asari ushbu aloqalarni ta’minlagan safarlar, yozishmalar va nashr yo‘llarini qayta tiklaydi. Uning keyingi G‘aspirali va Behbudiy qiyosiga bag‘ishlangan tadqiqotida ikki islohotchi o‘rtasidagi fikr almashinuvlarini aniqlash uchun *Tarjimon*dan foydalaniladi. Adeeb Khalidning ijtimoiy tarixga oid tadqiqoti ushbu almashinuvlarni mustamlaka boshqaruvi sharoitida ko‘rib chiqib, maktablar, noshirlar va ixtiyoriy uyushmalar qanday homiylar topganini va islohotchi jamoatchilik shakllanishiga imkon yaratganini ko‘rsatadi. Birgalikda o‘qilganda, bu tadqiqotlar hujjatlar bilan tasdiqlangan shaxsiy aloqani islohotlarning tarqalishiga imkon bergan kengroq institutsional sharoitlardan farqlashga yordam beradi [1–3].

Mustafa Tuna G‘aspirali taklif etgan adabiy tilni Rossiya imperiyasi musulmonlariga ta’lim berishga qaratilgan o‘zaro raqobatdagi loyihalar doirasida ko‘rib chiqadi. Michael Kemperning 1881-yilgi *Rus musulmonchiligi* risolasiga bergan talqini uning rus elitalariga murojaat qilganini va musulmonlarning imperiya doirasida taraqqiy etishi haqidagi dalillarini yoritadi. O‘zbek ilm-fanida Begali Qosimov jadidlarni milliy uyg‘onish tarixi doirasida o‘rganadi, Normurod Avazovning doktorlik tadqiqoti esa Behbudiy ijodida *millat* va *milliyat* tushunchalarining qo‘llanishidagi o‘zgarishlarni tahlil qiladi. So‘nggi farqlash muhim ahamiyatga ega, chunki islohotchi murojaat qilgan jamoa mavzu va auditoriyaga qarab o‘zgarishi mumkin edi [5–8].

1917-yilning siyosiy tarixi boshqa dalillar majmuasini talab qiladi. Khalidning inqilobiy davr haqidagi tadqiqoti musulmon kengashlari, ruscha ta’lim olgan ziyolilar va sovetlar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘zgarishini kuzatadi. Qahramon Rajabov arxiv hujjatlari, davriy nashrlar va xotiralar asosida Turkiston Muxtoriyatining shaxsiy tarkibi va institutlarini qayta tiklaydi. Fitratning o‘sha davrda yozilgan bosh maqolasi bilan birgalikda ushbu asarlar qurultoyning majburiyatlarini ularni qo‘llab-quvvatlashga jamoatchilikni safarbar etish uchun bildirilgan dalillar bilan qiyoslash imkonini beradi [9, 2–3-boblar] [10] [11].

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqot tarixiy xronologiya va matnlarni qiyosiy o‘qishni birlashtiradi. Unda har bir matn kimga murojaat qilgani va uning takliflarini qaysi institutlar amalga oshira olishi mumkinligi

o‘rganiladi. Gazeta maqolalari o‘sha davrdagi bahslarga munosabat bildirish vositasi sifatida qaraladi. Darslik muallif o‘quvchilarga nimani o‘rgatmoqchi bo‘lganini, qurultoy qarori esa delegatlar qabul qilgan majburiyatlarni qayd etadi. *Tarjimon*dagi tilga oid maqolalar Abdirashidovning bibliografik va matniy tahlili orqali o‘rganiladi. Kitobxonlar doirasi, maktab amaliyoti va siyosiy ishtirok haqidagi xulosalar nashrlarning tarqalishi va institutsional faoliyatga doir alohida dalillarga tayanadi [1–3] [12].

Turkiy birlik atamasi til yoki madaniy yaqinlikka asoslangan davomli hamkorlik loyihalarini anglatadi. Ushbu qo‘llanish ko‘pincha madaniy panturkizm doirasida muhokama qilinadigan adabiy tashabbuslarni qamrab oladi. *Musulmon birdamligi* umumiy diniy mansublik va institutsional masalalarga asoslangan hamkorlikni bildiradi. *Hududiy muxtoriyat* taklif etilayotgan Rossiya federatsiyasi doirasida o‘zini o‘zi boshqarishni anglatadi. Davrga xos atamalar, ayniqsa *millat* va *turkiy*, har bir matn kontekstida talqin qilinadi. Qo‘qon qurultoyi sanalari Yuliy va Grigoriy taqvimlarining har ikkisida keltiriladi [2, 6–8-boblar] [5] [8].

MUHOKAMA

Rossiya imperiyasining so‘nggi davrida G‘aspirali dasturi

G‘aspiralining 1881-yilda rus tilida nashr etilgan *Rus musulmonchiligi* risolasida Rossiya imperiyasidagi musulmonlarning mavqeyi ko‘rib chiqilgan. Unda bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish va rus jamiyati bilan aloqalarni kuchaytirishga da’vat etilib, musulmonlarning o‘z madaniy taraqqiyotini boshqarishdagi roli belgilangan. Risolaning tili va mo‘ljallangan kitobxonlari muhim ahamiyatga ega. G‘aspirali rus tilida so‘zlashuvchi jamoatchilikka musulmonlar ta’limini imperiya manfaatlariga mos tarzda ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ifodalar bilan murojaat qilgan. Bu rasmiy ruxsat talab qiladigan tashabbuslar uchun imkoniyat izlash yo‘llaridan biri edi [6, 79–101-b.] [13].

1883-yilda Bog‘chasaroyda tashkil etilgan *Tarjimon* gazetasi ushbu dasturning ikkinchi qismini amaliyotga tatbiq etdi. Dastlab u turkiy va rus tillarida *Tercüman* va *Perevodchik* nomlari ostida nashr etilgan. Uning turkiy tildagi qismi usmonli turkchasi va imperiyaning boshqa hududlaridagi kitobxonlarga tanish shakllarga tayangan adabiy tilni rivojlantirgan. G‘aspiralining 1905-yilgi *Til, til, til* maqolasida mushtarak yozma til davomli hamkorlikning sharti sifatida talqin qilingan. Gazetaning “Tilda, fikrda, ishda birlik” shiori til va fikrdagi birlikni umumiy harakat bilan bog‘lagan [1, 93–97-b.] [3] [5, 275–283-b.] [14].

G‘aspirali 1884-yilda Bog‘chasaroyda ochgan maktabda boshlang‘ich savod o‘rgatishda fonetik metod, ya’ni *usuli savtiya* qo‘llangan. Harflarni tovushlar bilan bog‘lashni o‘rganish o‘qish darsini yanada tizimli qilgan. Alifbolar va izchil tartiblangan mashqlar boshqa muallimlarning ushbu metodni o‘zlashtirishini osonlashtirgan. Islohotchilar diniy ta’limni saqlagan holda

o‘quvchilarga notanish matnlarni o‘qishni o‘rgatishi va arifmetika, geografiya kabi fanlarni joriy etishi mumkin edi. Kitobxonlar doirasini kengaytirish istiqboli gazetalarni tarqatish qatori ushbu dars amaliyotlariga ham bog‘liq edi [2, 157–164-b.] [3] [5].

1905-yildan keyingi siyosiy imkoniyatlar dastur uchun yangi maydon yaratdi. G‘aspirali Musulmonlar ittifoqi (*Ittifoq al-muslimin*)ning tashkil topishiga olib kelgan Butunrossiya musulmon qurultoylari harakatida ishtirok etdi. Uning delegatlari ta’lim, diniy boshqaruv va siyosiy vakillik masalalarida faoliyatni muvofiqlashtirishga intildilar. 1906-yil avgustida Nijniy Novgorodda o‘tkazilgan uchinchi qurultoy ona tilida ta’lim berishni ma’qulladi va adabiy turkiy tilga, ayniqsa o‘rta ta’lim bosqichida, o‘quv dasturidan o‘rin ajratdi. Ushbu uyg‘unlik imperiya miqyosidagi hamkorlik dasturida mahalliy tillarga ham o‘rin berdi [3] [5, 280–284-b.].

Kishilar va matnlarning Turkistonga kirib kelishi

G‘aspiralining 1893-yilgi safari yangi maktablarni ochish sharoitlari turlicha ekanini ko‘rsatdi. Uning *Tarjimon*da ketma-ket chop etilgan safar bayonida Qrimdan Markaziy Osiyogacha bo‘lgan yo‘l yoritilgan. Edward Lazzerini safarni qayta tiklashda safarnomada qisqacha yoritilgan voqealarni, jumladan Toshkentdagi amaldorlar va Buxoro amiri bilan munosabatlarni ochib berish uchun qo‘shimcha manbalardan foydalanadi. Safar islohotlar nima sababdan notekis kechganini tushuntirishga yordam beradi. Rus ma’murlari, Buxoro saroyi va mahalliy homiylar turli resurslarni nazorat qilgan va turli ko‘mak turlarini taqdim etishi yoki bermasligi mumkin edi [3, 219–229-b.] [15, 77–88-b.].

Keyingi o‘n yillikda Behbudiy bilan aloqalar ayniqsa yaxshi hujjatlashtirilgan. 1908-yilda Samarqandga tashrifi chog‘ida G‘aspirali Behbudiy va muallim Abdulqodir Shakuriy bilan bog‘liq yangi usul maktabining faoliyatini kuzatdi. 1914-yilda Behbudiy Istanbuldagi suhbatlari haqida bayon chop etdi. Uning G‘aspiralini ustoz sifatida ta’riflashi intellektual ehtiromni aks ettiradi, xotiralari esa ularning aloqalari mahalliy maktabdan xorijdagi uchrashuvlargacha davom etganini ko‘rsatadi. Ushbu bayonda G‘aspirali vafotidan keyin yozilgan xotira matniga xos belgilar ham mavjud [1, 109–111-b.] [3, 225–229-b.] [16].

Gazetalar o‘rtasidagi almashinuv ikki yo‘nalishda kechdi. Abdirashidov *Tarjimon*da aniqlagan Behbudiy bilan bog‘liq 34 ta materialning 15 tasi 1913-yilda, Behbudiy avval *Samarqand* gazetasini, keyin esa *Oyina* jurnalini tashkil etgan yilda nashr etilgan. Har ikki nashr materiallari Qrimda qayta chop etilgan yoki muhokama qilingan. Ushbu almashinuv orqali Samarqanddagi maktab haqidagi xabar yoki ta’lim tili yuzasidan bahs Turkistondan olisdagi kitobxonlar munozarasiga qo‘shilishi mumkin edi. Saqlanib qolgan sonlar auditoriya hajmini o‘lchashdan ko‘ra tahririyatlar o‘rtasidagi ushbu almashinuvni bevosita hujjatlashtiradi [1, 91–94-b.] [3].

Turkistonning o‘z davriy matbuoti notekis rivojlandi. 1906-yilda Toshkentda Ismoil Obidiy muharrirligidagi *Taraqqiy* gazetasi sud uni yopguniga qadar mahalliy islohotchilar uchun fikr bildirish maydonini yaratdi. Munavvarqorining *Xurshid* gazetasi ham o‘sha yili nashr etilib, qisqa muddat faoliyat yuritdi. Nashrchilik obunachilar, bosmaxonadan foydalanish imkoniyati va ma’muriyatning nashr faoliyatini davom ettirishga ruxsat berish istagiga bog‘liq edi. Bunday sharoitda hudud tashqarisida chop etilgan gazetalar, mahalliy nashriy tashabbuslar va ovoz chiqarib o‘qish bir-birini to‘ldiruvchi vazifalarni bajargan [2, 118–132-b.] [12].

Behbudiyning Turkiston uchun tilga oid takliflari

Behbudiy *Vahdati lison* (1906) maqolasida tushunarlilikni umumiy matbuot tilining amaliy mezoni sifatida ko‘rib chiqqan. U turli gazetalarni tinglovchilarga ovoz chiqarib o‘qib bergani va ularning munosabatlarini qiyoslaganini bayon qilgan. *Tarjimon* va ayrim boshqa gazetalar qolganlariga nisbatan osonroq tushunilgandek ko‘ringan. Uning izlanishi bir muharrir bo‘lajak kitobxonlar haqida nimalarni bilishni istaganiga dalil beradi. Shuningdek, u bosma nashrlarning obuna bo‘lmagan yoki mustaqil o‘qimagan kishilarga yetib borish usulini ham ko‘rsatadi [1, 94–97-b.] [17].

Behbudiy 1913-yilda *Oyina*da chop etilgan va odatda *Ikki emas, to‘rt til lozim* nomi bilan nashr qilinadigan maqolasida to‘rt tilning har biri nima uchun muhimligini tushuntirgan. U o‘zbek tili deb atagan mahalliy turkiy til keng qo‘llangan. Fors tili adabiyotga xizmat qilgan va madrasa ta’limida muayyan o‘rin tutgan. Arab tili islom va diniy huquqni o‘rganish uchun zarur bo‘lgan. Rus tili imperiya institutlariga va zamonaviy hayotda kerak bo‘ladigan bilimlarga yo‘l ochgan. Uning turkiy tilda so‘zlashuvchi muallim arabcha matnni fors tilida tushuntirishi mumkin bo‘lgan madrasa haqidagi bayoni ko‘p tillilikni ta’limiy maqsadga ega mavjud amaliyot sifatida tasvirlaydi [18, 12–14-b.].

Behbudiy *Til masalasi* (1915) maqolasida yozma til masalasiga qaytgan. U faqat bir hudud shevasida yozilgan darsliklardan boshqa joylarda foydalanish qiyin bo‘lishini ta’kidlagan va ilmiy asarlarning tushunarliligini ta’minlaydigan o‘rinlarda o‘rnashgan arabcha va forscha lug‘at boyligini himoya qilgan. Shaharlardagi tafovutlarga doir misollari ushbu fikrga mintaqaviy ko‘lam bergan. Taklif etilgan me’yor nashrchilik va ta’limga xizmat qilgan, Turkistonning to‘rt tili haqidagi mulohazalari esa shu hududdagi ziyolilar egallashi zarur bo‘lgan bilimlarni belgilagan [18] [19].

1906-yilgi maqoladan 1915-yilgi muhokamagacha bo‘lgan rivojlanish Behbudiy G‘aspiralidan nimalarni o‘zlashtirganini aniqlashtiradi. Har ikkisi ham kitob yoki gazetaning chop etilgan joyidan tashqarida ham o‘qilishini istagan. Behbudiy ushbu intilishni fors tili adabiy va pedagogik nufuzini saqlab qolgan ko‘p tilli mintaqa sharoitiga moslashtirgan. Uning pozitsiyasini turli tillar o‘rtasida vazifalarning taqsimlanishi sifatida tushunish maqsadga

muvofiq. Mushtarak turkiy adabiy til matnlar, institutlar va kasblarga yo‘l ochadigan boshqa til ko‘nikmalari qatorida ushbu tizimning bir unsuri bo‘lgan [1, 94–98-b.] [18–19].

Maktab ta’limi va jadid islohotlarining ko‘lami

Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov yangi usul uchun mahalliy sharoitda yaratilgan *Adibi avval* alifbosini taqdim etdi, undan keyin esa *Adibi soniy*dagi o‘qish materiallari keldi. Ushbu juftlik o‘quvchilar dastlab so‘zlarni o‘qishni o‘rgangach, yana nimalar zarur bo‘lganini ko‘rsatadi. Ularga muallimlar muntazam foydalana oladigan, murakkablik darajasi bo‘yicha tartiblangan matnlar kerak edi. Munavvarqori va Avloniy 1909-yilda *Imdodiya* xayriya jamiyatining tashkilotchilari qatorida ham bo‘lgan. Uning ayrim maktablarga ajratgan subsidiyalari mablag‘ to‘plash orqali ta’limni alohida muallim yoki oilaning moliyaviy imkoniyatlaridan kengroq darajada qo‘llab-quvvatlash mumkinligini ko‘rsatadi [2, 95–97, 145–148, 166–169-b.] [20].

Avloniyning ilk bor 1913-yilda nashr etilgan *Turkiy guliston yoxud axloq* asari axloq darsligi tilga qanday qilib fuqaroviy mazmun bera olishini ko‘rsatadi. Tilni asrash haqidagi bo‘limda u xalqning ijtimoiy hayotini uning tili va adabiyotining hayotiyligi bilan bog‘lagan. Darslik ushbu masalani ta’lim orqali shakllantiriladigan odatlar bilan aloqador holda yoritgan. G‘aspirali kitobxonlari olis jamoalarga oid xabarlar va bahslar bilan tanishgan bo‘lsalar, Avloniy o‘quvchilari o‘z maktabining tili orqali ifodalangan burchlar bilan tanishganlar. Ushbu ikki faoliyat turli ko‘lamda amalga oshirilgan va bir-birini qo‘llab-quvvatlashi mumkin bo‘lgan [5] [21, “Hifzi lison”].

Buxoro yana bir ko‘lamni ko‘rish imkonini beradi. Abdurauf Fitratning Istanbulda fors tilida yozilgan *Munozara* asarida yangi usul ta’limining himoyasi buxorolik muallim va yevropalik suhbatdosh o‘rtasidagi muloqot orqali ifodalangan. Fors tilida yozish Buxoroning ilmiy madaniyati bilan tanish kitobxonlarga murojaat qilishni anglatgan. Fitratning Istanbuldagi *Hikmet* jurnali bilan hamkorligi uning islohotlarini Rossiya imperiyasidan tashqaridagi musulmonlarga oid bahslar bilan ham bog‘lagan. Amirlikda 1912-yilda Kogonda chop etilgan fors tilidagi *Buxoroyi sharif* gazetasi va uning turkiy tildagi *Turon* ilovasi islohotchilar o‘z jamoatchilik doirasini kengaytirish uchun ikki tildan qanday foydalanishi mumkinligini ko‘rsatadi [2, 125–127-b.] [4, 103–115-b.].

1917-yil inqilobidan oldin va keyin siyosiy muxtoriyat

1907-yil noyabrida Behbudiy Musulmonlar ittifoqining markaziy idorasiga yo‘llangan Turkiston madaniy muxtoriyati taklifining loyihasini tayyorladi. Unda ta’limni mahalliy boshqarish va sug‘orish suvlarini taqsimlashda mahalliy darajada ishtirok etish talab qilingan. Bandlardan biri yangi qoidalar qabul qilinguniga qadar musulmon bo‘lmaganlarga shahar yerlarini ajratishni to‘xtatib turishni nazarda tutgan. Loyiha G‘aspirali hujjatlari orasida saqlanib

qolgan, uning Davlat dumasiga taqdim etilganiga oid dalillar esa uzil-kesil xulosa chiqarish uchun yetarli emas. Loyihaning qoidalari Behbudiy musulmon institutlarini isloh qilishni muayyan hududni boshqarish bilan allaqachon bog‘laganini ko‘rsatadi [1, 100–103-b.] [22, 49–59-b.].

1916-yil iyunida imperiya hukumati Markaziy Osiyolik erkaklarni front ortidagi mehnat ishlariga safarbar etish haqida buyruq berdi. Bu hududlarga qarab turlicha kechgan qo‘zg‘olonlarga sabab bo‘ldi. Ubaydullaxo‘ja Xo‘jayev va uning hamfikrlari Davlat dumasi a’zolarini Turkistondagi sharoitni o‘rganishga ko‘ndirdilar. Qo‘zg‘olon va uning bostirilishi jadid uyushmalarining aksariyati shakllangan shahar doiralaridan tashqariga ham yoyilgan noroziliklarni ochib berdi [2, 239–243-b.] [9, 1-bob].

1917-yilda monarxiyaning qulashi islohotchilar ilgari surishi mumkin bo‘lgan talablarni o‘zgartirdi. Mart oyida Toshkentdagi musulmon faollari ommaviy yig‘ilishlar o‘tkazib, *Sho‘royi Islomiya*ni tuzdilar. Munavvarqori va Ubaydullaxo‘ja Xo‘jayev dastlabki safarbarlikning yetakchi tashkilotchilari qatorida bo‘ldilar. Yil davomida raqib tashkilotlar paydo bo‘ldi. Diniy hokimiyat va siyosiy vakillik borasidagi kelishmovchiliklar ayrim islohotchilar va ulamolarni bir-biridan ajratdi. Bolsheviklar Toshkentda hokimiyatni egallaganidan so‘ng, o‘lka sovetlar qurultoyi musulmon vakillari kiritilmagan hukumat tuzdi. Shu tariqa Turkistonni boshqarishga doir o‘zaro raqobatdagi da’volar dolzarb masalaga aylandi [2, 247–250, 267–271-b.] [9, 2–3-boblar].

To‘rtinchi favqulodda o‘lka musulmonlari qurultoyi 1917-yil 26-noyabrda (9-dekabrda) Qo‘qonda ochildi. Muxtoriyat to‘g‘risidagi qaror 27-noyabrda (10-dekabrda) qabul qilindi. U federativ demokratik Rossiya tarkibida hududiy muxtor Turkistonni nazarda tutdi, uning yakuniy konstitutsiyaviy shaklini belgilashni Turkiston ta’sis majlisiga topshirdi va ozchiliklar huquqlarini himoya qilish majburiyatini oldi. Musulmon delegatlari bilan birga rus va yahudiy vakillari ham qatnashdilar. Taklif etilgan kengashdagi ellik to‘rt o‘rindan o‘n sakkiztasi musulmon bo‘lmagan tashkilotlar uchun ajratildi. Muvaqqat hukumatga dastlab Muhammadjon Tinishpayev rahbarlik qildi, keyinchalik uning o‘rnini tashqi ishlar vaziri Mustafo Cho‘qay egalladi [2, 270–272-b.] [10].

1907-yilgi loyiha imperiya tartibi doirasida musulmon institutlariga keng vakolatlar berilishini nazarda tutgan edi. O‘n yil o‘tib, Qo‘qon qurultoyi musulmon bo‘lmagan tashkilotlar uchun ham o‘rinlar ajratilgan hududiy hukumatni taklif qildi. Musulmon islohotchilari o‘rtasidagi hamkorlik koalitsiyani shakllantirishga yordam berdi, ta’sis majlisi rejasi va ozchiliklar uchun kafolatlar esa uning aholining kengroq qatlamlari oldidagi mas’uliyatini belgiladi [2, 270–272-b.] [22, 49–59-b.].

Fitratning 1917-yil dekabrida yozilgan *Muxtoriyat* bosh maqolasi qaror muayyan auditoriyaga qanday taqdim etilganini aks ettiradi. U Amir Temurni yodga olib, Turkiston turklariga murojaat qilar ekan, yangi muxtoriyatni imperiya hukmronligi davrida yo‘qotilgan huquqlar tarixi bilan bog‘ladi. Shuningdek, u kitobxonlarni pul mablag‘lari ajratishga va hukumat faoliyatini ta’minlash vositalarini tashkil etishga chaqirdi. Uning murojaati qurultoy kafolatlari qamrab olgan doiraga nisbatan torroq guruhga qaratilgan edi. Ikki matnni qiyoslash til va tarixiy xotira asosida shakllangan murojaat ko‘p millatli hudud uchun siyosiy kelishuv bilan qanday yonma-yon mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi [2, 270–272-b.] [11].

Muxtoriyat hukumati daromadlar, oziq-ovqat ta’minoti va qurolli himoyani yo‘lga qo‘yish uchun cheklangan vaqtga ega edi. Uning tashqi ittifoqlarga qaramligi, koalitsiya ichidagi nizolar va Toshkent sovetining qarshiligi uning mavqeyini zaiflashtirdi. Sovet kuchlari 1918-yil fevralida muxtoriyatni bostirdi. Ushbu voqea turli sur’atlarda rivojlangan ikki salohiyatni farqlash imkonini beradi. Jadidlar va ularning ittifoqchilari tarmoqlari o‘zini o‘zi boshqarish zaruratini asoslovchi fikrlarni tarqatish va delegatlarni bir joyga to‘plash imkoniga ega edi. Yangi hokimiyat esa taqchillik va qurolli raqobat sharoitida o‘z yurisdiksiyasini amalga oshirish va uni himoya qilishda qiyinchiliklarga duch keldi [2, 271–276-b.] [9, 2–3-boblar] [10].

NATIJALAR

Qiyoslash birlikka intilish amalga oshiriladigan institutlarda o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatadi. *Tarjimon* olis masofalardagi mualliflar va kitobxonlarni bog‘lagan, yangi usul sinflari esa ushbu aloqalarni ta’lim orqali qayta yaratish imkonini bergan. Turkistonda islohotlarning yoyilish darajasi mahalliy maktablar, matbaachilar va homiylarga bog‘liq bo‘lgan. 1908-yildagi Samarqand tashrifi va 1913-yilda almashinuvlarning ko‘payishi ushbu munosabatning ikki bosqichini, ya’ni maktab faoliyatini kuzatishdan shu shahardagi ommaviy bahslarni kuzatib borishgacha bo‘lgan jarayonni hujjatlashtiradi [1, 91–94, 109–111-b.] [3].

G‘aspirali va Behbudiy o‘rtasidagi eng kuchli davomiylik yozma bilimlarning tarqalishiga taalluqlidir. Behbudiyning mushtarak adabiy tilni himoya qilishi va to‘rt tilni o‘rganish zaruratini asoslashi bir muammoning ikki darajasiga qaratilgan edi. Matn tarqalishi, bilimli kitobxon esa bir necha til an’analari doirasida ishlay olishi kerak edi. Toshkent darsliklari va Fitratning fors tilidagi muloqot asari mahalliy mualliflar ushbu kengroq ta’limiy maqsadga turlicha yo‘llar bilan intilishlari mumkinligini ko‘rsatadi [4] [17–21].

1917-yilga oid dalillar siyosiy ko‘lam o‘zgarganini tasdiqlaydi. Qo‘qon qurultoyi inqilob sharoitida koalitsiyani birlashtirish uchun islohotchilik, nashrchilik va musulmonlarning uyushishi jarayonida shakllangan aloqalardan foydalandi. Uning rasmiy dasturi hokimiyatni muayyan hudud bilan bog‘ladi va Rossiya federatsiyasi bilan konstitutsiyaviy munosabatlarni nazarda tutdi. Fitratning bosh maqolasi qo‘llab-quvvatlashga erishish yo‘lidagi kengroq

kampaniyada turkiy tarixiy o‘zlikka murojaatlar o‘z ahamiyatini saqlab qolganini ko‘rsatadi [2, 8-bob] [9–11].

XULOSA

G‘aspiralining Turkistondagi ta’sirini aniq amaliyotlar orqali kuzatish mumkin. Gazetalar material almashgan, tashrif buyuruvchilar maktablarni kuzatgan va mualliflar turli joylarda foydalanish mumkin bo‘lgan kitoblarni yozgan. Ushbu amaliyotlar islohotchilarga Samarqand, Toshkent va Buxoroning til va institutsional sharoitlarini hisobga olgan holda o‘z ishlari bilan o‘rtoqlashish imkonini bergan. Behbudiyning adabiy til va ko‘p tilli ta’limga yondashuvi ushbu maqsadlar qanday qilib birgalikda amalga oshishi mumkinligini eng aniq ko‘rsatadi.

Inqilob alohida faoliyat maydonini ochdi. Qo‘qonda birlik masalasi Turkiston aholisi, vakilligi va institutlariga taalluqli edi. Qurultoyning hududiy o‘zini o‘zi boshqarish va ozchiliklar huquqlariga oid majburiyatlari koalitsiya turli guruhlardan iborat aholi uchun dastur ishlab chiqishda avvalgi islohot tarmoqlariga qanday tayanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Muxtoriyatning 1918-yilda bostirilishi ushbu dasturning institutsional talablarini hal etilmagan holda qoldirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdirashidov, Z.XX asrning turkiy dunyoning ikki buyuk intellektuali: Ismoil Gasprinskiy va Mahmudxo‘ja Behbudiy. Aydın Türklük Bilgisi, 6(2), 2020. 89–119.
2. Khalid, A. Musulmon madaniy islohotlari siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik. Kaliforniya universiteti nashriyoti. 1998. –B.45-86.
3. Abdirashidov, Z. Ismoil Gasprinskiy va XX asr boshlarida Turkiston: aloqalar, munosabatlar, ta’sir. Akademnashr. 2011. –B.7-18.
4. Abdirashidov, Z. Ma’lum va noma’lum Fitrat: dastlabki qarashlari va faoliyati. Acta Slavica Iaponica, 37, 2016. –B.103–118.
5. Tuna, M. Ö. G‘aspirali Ilminskiyga qarshi: Rossiya imperiyasi musulmonlari uchun ikki o‘zlik loyihasi. Nationalities Papers, 30(2). 2012. –B.265–289.
6. Kemper, M. Musulmon yevro-rossiyamarkazchiligi: Ismoil Gasprinskiyning «Rossiya islomi» (1881). M. Brolsma, R. de Bruin va M. Lok tahriri ostidagi Yevropa tarixi va xotirasida yevropamarkazchilik kitobida (79–101-b.). Amsterdam universiteti nashriyoti. 2019. –B.96-110.
7. Qosimov, B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. Ma’naviyat. 2002. –B.78-98.
8. Avazov, N. H. Behbudiy ijodida millat va milliyat masalalari talqini [DSc dissertatsiyasi avtoreferati, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti]. 2024.

9. Khalid, A. O‘zbekistonning yaratilishi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob. Kornell universiteti nashriyoti. 2015. –B.62-71.
10. Rajabov, Q. Turkiston Muxtoriyati tarixi (A. Ziyo, mas’ul muharrir). Fan. 2023. –B.41-58.
11. Fitrat, A. Muxtoriyat. Hurriyat. 2023. –B.7-14.
12. Khalid, A. Chor Rossiyasi davridagi Markaziy Osiyoda matbaachilik, nashrchilik va islohot. International Journal of Middle East Studies, 26(2). 1994. –B.187–200.
13. Gasprinskiy, I. Rus musulmonchiligi: musulmonning fikrlari, qaydlari va kuzatuvlari. Spiro bosmaxonasi. 1881.
14. G‘aspirali, I. Til, til, til. Tarjimon, 103-son. Bibliografik ma’lumotlar Abdirashidovda [1], 1905. –B.115.
15. Lazzerini, E. J. 1893-yilda Bog‘chasaroydan Buxoroga: Ismoil Bey Gasprinskiyning Markaziy Osiyoga safari. Central Asian Survey, 3(4), 1984. –B.77–88.
16. Behbudiy, M. Ismoilbek hazratlari ila suhbat. Oyina, 1914. 49-son.
17. Behbudiy, M. Vahdati lison: til birligi. Tarjimon, 1906. 61-son.
18. Behbudiy, M. Ikki emas, to‘rt til lozim. Oyina, 1-son, 1913. –B.12–14.
19. Behbudiy, M. Til masalasi. Oyina, 2011. –B.11–12, 274–277, 306–311
20. Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. Ma’naviyat. 2003.–B.65-69.
21. Avloniy, A. Turkiy guliston yoxud axloq (2-nashr). Birinchi marta 1913-yilda nashr etilgan. –B.27-39.
22. Kamoliddin, Sh., va Kojaoglu, T. Mahmudxo‘ja Behbudiyning Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi. Matn. Tarjima. Sharhlar. LAP LAMBERT Academic Publishing. 2021. -B.45-49.